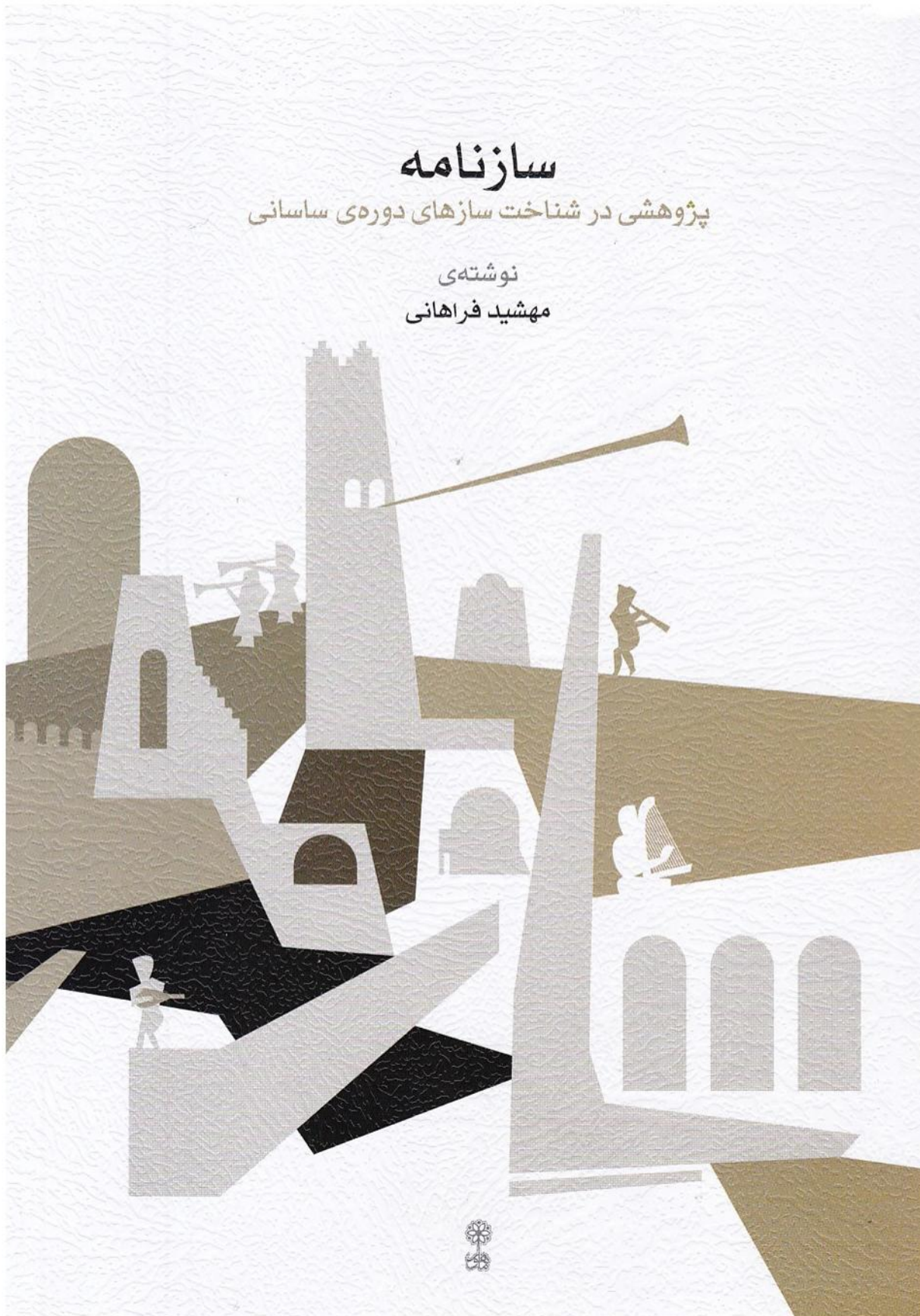

سازنامه

پژوهشی در شناخت سازهای دوره‌ی ساسانی

نوشته‌ی

مهشید فراهانی

مؤسسه‌ی فرهنگی - هنری ماهور

تهران، خیابان حقوقی، شماره‌ی ۴۲، طبقه‌ی همکف

کدپستی ۱۶۱۱۹۷۵۵۱۶

تلفن: ۷۷۵۰۲۴۰۰

www.mahoor.com

info@mahoor.com

سازنامه

پژوهشی در شناخت سازهای دوره‌ی ساسانی

نوشته‌ی

مهشید فراهانی

تصویرگری جلد: مهدی فراهانی
ویراستار ادبی: زینب کاظم‌خواه
چاپ اول: ۱۴۰۳
تعداد: ۵۰۰ جلد
لیتوگرافی: باران
چاپ و صحافی: محمد

© حق چاپ محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۴۸۷۴-۱۰-۸ ISBN: 978-622-4874-10-8

فهرست

۱۳	پیشگفتار.....
۱۹	روش پژوهش.....
۲۵	بازشناسی نوشتارها.....
۲۵	رساله‌ی خسرو و ریدک.....
۲۹	یادگار زریران.....
۳۱	دیوان اعشی کبیر.....
۳۲	رساله‌ی اللهو و الماهی.....
۳۴	بازشناسی نگاره‌ها.....
۳۵	بشقاب S-4 موزه‌ی ارمنیاز.....
۳۵	بشقاب شماره‌ی S-26 موزه‌ی ارمنیاز.....
۳۶	بشقاب شماره‌ی S-47 موزه‌ی ارمنیاز.....
۳۷	بشقاب موزه‌ی متروپولیتن.....
۳۸	بشقاب نقره‌ی موزه‌ی بریتانیا.....
۳۹	بشقاب نقره‌ی گالری فریر- ساکلی موزه‌ی اسمیتسونین.....
۴۰	بشقاب موزه‌ی میهو.....
۴۰	قدح کلاردشت ۱.....
۴۲	قدح کلاردشت ۲.....

۴۲	..... تنگ نقره موزه میهو
۴۳	..... تنگ موزه لوور
۴۳	..... تنگ نقره موزه ملی ایران
۴۴	..... تنگ نقره ای گالری فریر ساکله موزه اسمیتسونین
۴۴	..... تنگ موزه هنر و تاریخ ژنو
۴۵	..... ظرف بیضی دالبردار موزه ارمیتاژ
۴۶	..... ظرف بیضی دالبردار موزه کلیولند
۴۶	..... ظرف بیضی موزه هنر شهر لس آنجلس شماره ۱
۴۷	..... ظرف بیضی موزه هنر شهر لس آنجلس شماره ۲
۴۷	..... کاسه نقره ای موزه کلیولند
۴۸	..... کاسه نقره ای گالری فریر-ساکله موزه اسمیتسونین
۴۹	..... کاسه نقره ای طلاکاری شده ثابت پاسال
۴۹	..... پارچ آبریز موزه هنر لیون
۵۰	..... تندیس آدمک نوازنده
۵۱	..... نقاشی های کاخ قصیر عمره
۵۲	..... موزائیک بیشاپور
۵۴	..... نقوش طاق بستان
۵۷	..... سازهای زه صدا
۵۷	..... چنگ، ون، ون کنار
۵۷	..... مقدمه
۶۱	..... بخش اول: نگاره ها
۶۱	..... چنگ موزائیک بیشاپور
۶۲	..... بشقاب شماره ۷-S-47 موزه ارمیتاژ
۶۳	..... کاسه نقره ای گالری فریر-ساکله موزه اسمیتسونین
۶۳	..... پارچ آب موزه هنر لیون
۶۴	..... چنگ ها در نقش برجسته طاق بستان
۶۴	..... چنگ افقی راست گوشه

چنگ‌های عمودی راست گوشه (سرخمیده و راست قامت).....	۶۶
بخش دوم روایت‌های تاریخی.....	۷۰
بخش سوم: ویژگی‌های ساختاری سازچنگ.....	۷۹
تنبور.....	۸۸
مقدمه.....	۸۸
بخش اول: نگاره‌ها.....	۹۲
کاسه‌ی نقره‌ای موزه‌ی کلیولند.....	۹۲
بشقاب موزه‌ی متروپولیتن.....	۹۲
بشقاب موزه‌ی میهو.....	۹۲
تنگ نقره‌ی موزه‌ی میهو.....	۹۳
بشقاب نقره‌ی گالری فریر-ساکلر موزه‌ی اسمیتسونین.....	۹۳
تنگ نقره‌ی موزه ملی.....	۹۴
بخش دوم: روایت‌های تاریخی.....	۹۷
بخش سوم: ویژگی‌های ساختاری سازتنبور:.....	۱۰۱
بریت.....	۱۰۳
مقدمه.....	۱۰۳
بخش اول: آثار تصویری.....	۱۰۶
بشقاب کلاردشت ۱.....	۱۰۶
بشقاب شماره S-4 موزه‌ی ارمیتاژ.....	۱۰۷
ظرف بیضی موزه‌ی هنر شهر لس‌آنجلس شماره‌ی ۱.....	۱۰۸
کاسه‌ی نقره‌ی طلاکاری شده ثابت پاسال.....	۱۰۹
پارچ آبریز موزه‌ی هنر لیون.....	۱۰۹
نوازنده‌ی بریت قصیر عمره.....	۱۱۰
بخش دوم: روایت‌های تاریخی.....	۱۱۱
بخش سوم: ویژگی‌های ساختاری بریت.....	۱۱۵

۱۲۰	سازهای هواصدا.....
۱۲۰	مقدمه.....
۱۲۳	بخش اول: نگاره‌ها.....
۱۲۳	بشقاب S-4 موزهی ارمیتاژ.....
۱۲۳	ظرف بیضی موزهی شهر لس آنجلس شمارهی ۲.....
۱۲۴	بشقاب شمارهی S-26 موزهی ارمیتاژ.....
۱۲۴	بشقاب شماره S-47 موزهی ارمیتاژ.....
۱۲۵	قدح کلاردشت ۱.....
۱۲۶	بشقاب کلاردشت ۲.....
۱۲۶	بشقاب موزهی میهو.....
۱۲۷	تنگ نقره‌ی موزهی میهو.....
۱۲۸	تنگ موزهی هنر و تاریخ ژنو.....
۱۲۹	تنگ نقره گالری فریر-ساکلی.....
۱۲۹	کاسه‌ی نقره‌ای موزهی کلیولند.....
۱۳۰	بشقاب نقره‌ی موزهی بریتانیا.....
۱۳۰	ظرف بیضی دالبردار موزهی کلیولند.....
۱۳۱	کاسه‌ی نقره‌ی طلاکاری شده‌ی ثابت پاسال.....
۱۳۱	پارچ آب موزهی هنر لیون.....
۱۳۲	سازهای هواصدا نقش برجسته‌ی طاق‌بستان.....
۱۳۴	روایت‌های تاریخی.....
۱۳۵	سورازیک.....
۱۳۶	مشتک، مستک.....
۱۳۸	نای.....
۱۴۰	دومبرک.....
۱۴۱	کرمیل، کرنا.....
۱۴۲	گاو دومب.....
۱۴۳	نرم نای.....
۱۴۳	سرنای.....

۱۴۳	.....	زنامی
۱۴۵	.....	دونای
۱۴۷	.....	سازهای پوست صدا
۱۴۷	.....	مقدمه
۱۴۷	.....	نگاره‌ها
۱۴۷	.....	کاسه‌ی نقره‌ای گالری فریر- ساکالر موزه‌ی اسمیتسونین
۱۴۸	.....	بشقاب نقره گالری فریر- ساکالر موزه‌ی اسمیتسونین
۱۴۸	.....	پارچ آبریز موزه‌ی هنر لیون
۱۴۹	.....	کاسه‌ی نقره‌ای موزه‌ی کلیولند
۱۴۹	.....	تندیس آدمک نوازنده
۱۴۹	.....	طاق‌بستان
۱۵۰	.....	روایت‌های تاریخی
۱۵۰	.....	تنیک
۱۵۲	.....	سازهای خودصدا
۱۵۲	.....	مقدمه
۱۵۲	.....	نگاره‌ها
۱۵۲	.....	ظرف بیضی دالبردار موزه‌ی ارمیتاژ
۱۵۳	.....	تنگ نقره موزه‌ی میهو
۱۵۳	.....	بشقاب کلاردشت ۱
۱۵۴	.....	تنگ نقره‌ی گالری فریر- ساکالر موزه‌ی اسمیتسونین
۱۵۴	.....	تنگ موزه‌ی هنر و تاریخ ژنو
۱۵۴	.....	تنگ نقره‌ی موزه‌ی ملی ایران
۱۵۵	.....	تنگ موزه‌ی لوور
۱۵۵	.....	بشقاب کلاردشت ۲
۱۵۵	.....	نقوش طاق‌بستان

- موارد مبهم در سازشناسی ساسانی ۱۵۷
- سازهای ناشناخته متن خسرو و ریدک ۱۵۷
- سیوار ۱۵۷
- تُنور مَس (تُنیک) ۱۵۹
- آثاری که به اشتباه به موسیقی ساسانی نسبت داده می‌شود ۱۶۱
- بشقاب نقره‌ی موزه‌ی ارمیتاژ با نقش محاصره‌ی قلعه ۱۶۱
- کاسه‌ی نقره‌ی موزه‌ی ارمیتاژ با نقش میمون‌های نوازنده ۱۶۱
- بشقاب نقره‌ی موزه‌ی بریتانیا ۱۶۲
- دست‌آورد ۱۶۴
- منابع ۱۷۰

روش پژوهش

پژوهش در مورد موسیقی یک دوره‌ی تاریخی خاص به‌طور کلی در رده‌ی پژوهش‌های کیفی قرار می‌گیرد که پدیده‌ها در شکل طبیعی خودشان مورد مطالعه قرار می‌گیرند و پژوهشگر هیچ فرضیه‌ی از قبل تعیین‌شده‌ای در زمینه‌ی موسیقی مورد مطالعه ندارد و هدف او بررسی کیفیت پدیده‌ی مورد مطالعه است. در مورد پژوهش پیرامون سازهای رایج در فرهنگ موسیقایی دوره‌ی ساسانی از پیش فرضیه‌ای نداشتیم و در ابتدا هدفم از نوشتن این کتاب مدون کردن آن چیزی بود که از سازهای موسیقی دوره‌ی ساسانی می‌دانستم و پژوهشگران دیگر نیز درباره‌ی آن نوشته بودند. بنابراین مسئله‌ی این پژوهش مشخص کردن سازهای دوره‌ی ساسانی بود. نخستین گام گردآوری منابع بود. منابع مورد نیاز در این مسیر به دو گروه تقسیم می‌شد؛ منابع تصویری و منابع مکتوب. منابع تصویری شامل آثار باستانی موجود از دوره‌ی ساسانی بود که نقشی از ساز بر روی آنها وجود دارد و البته امکان دسترسی به آنها وجود داشت. از این دوره‌ی تاریخی هیچ اثری که بتوان آن را ساز موسیقی نامید در دست نیست، بنابراین باید به نقش سازها بر روی آثار بسنده کرد. این آثار در دو گروه قرار می‌گیرد: آثار فلزی به‌جامانده از دوره‌ی ساسانی و نقوش برجسته‌ی طاق‌بستان و موزائیک بیشاپور. نقوش طاق‌بستان به‌سبب پژوهش‌های پیشینی که در مورد موسیقی پیش از اسلام انجام داده بودم در سال‌های مختلف از نزدیک بررسی شده بود و به نقوش موسیقی آن آگاه بودم. موزائیک‌کاری بیشاپور با نقش نوازنده‌ی چنگ و بسیاری آثار فلزی که در موزه‌های سرتاسر دنیا پراکنده‌اند و امکان دسترسی به آنها وجود ندارد بنابراین باید تصاویر آنها مورد بررسی قرار می‌گرفت که نیازمند در اختیار داشتن تصاویری باکیفیت و هماهنگی با موزه‌ی صاحب اثر بود. چند اثر نیز در مجموعه‌های خصوصی است و امکان دسترسی به آنها وجود ندارد. از میان آنها تصاویری از یک اثر متعلق به مجموعه‌ی خصوصی ثابت پاسال در سایت‌های اینترنتی موجود بود که امکان بررسی را تا حدودی

فراهم می‌کرد. بقیه‌ی تصاویر نیز با مکاتبه با موزه‌ها دریافت شد.

منابع مکتوبی که از موسیقی دوره‌ی ساسانی خبر می‌دهند دامنه‌ی گسترده‌تری را دربرمی‌گیرد. این دامنه دربرگیرنده‌ی نوشتارهایی به خط پهلوی است که سرآمد آنها متن خسرو و ریدک و یادگار زیران است و همچنین نوشتارهای دوره‌های اسلامی به زبان فارسی و عربی است که یا موضوع آنها موسیقی است و یا درباره‌ی موسیقی اطلاعات خوبی دارند. کتاب *اللهو و الملاهه* نوشته‌ی ابن خردادبه و اشعار اعشی کبیر دو اثر برجسته از نوشتارهای دوره‌ی اسلامی است که اطلاعات بسیار سودمندی درباره‌ی موسیقی دوره‌ی ساسانی دارند. این چهار اثر به‌عنوان منابع مطالعاتی اصلی در نظر گرفته شد و نوشتارهای دیگری که پیرامون موسیقی اطلاعاتی دارند به‌عنوان منابع تکمیلی مورد استفاده قرار گرفت.

با مطالعه‌ی نوشتارها و گردآوری کلیه‌ی آثار تصویری مجموعه‌ی بزرگی از داده‌ها ایجاد شد که می‌بایست دسته‌بندی و بررسی می‌شدند. دسته‌بندی سازها بر اساس روش طبقه‌بندی زاکس-هورن‌بوستل شیوه‌ی مرسوم مطالعات سازشناسی است. اما در روند مطالعه بر روی متن خسرو و ریدک دریافتیم این متن در نام بردن از سازها از یک شیوه‌ی مشخص پیروی می‌کند که شاید بتوان آن را کهن‌ترین شیوه‌ی دسته‌بندی سازهای موسیقی در ایران دانست. به این شکل که سازها بر اساس شکل ظاهری دسته‌بندی و در کنار هم نام برده شده‌اند: چنگ‌ها، لوت‌ها، سازهای بادی و..... شایسته بود این شیوه‌ی دسته‌بندی نیز در کتاب استفاده شود. از این رو دسته‌بندی سازها به روش زاکس-هورن‌بوستل و ترتیب سازها در هر گروه بر اساس ترتیب آنها در نوشتار خسرو و ریدک انجام شد.

نگاره‌ها و نوشتارهای گردآوری شده نیازمند بررسی و واکاوی بود. گوناگونی این منابع نیازمند استفاده از روش‌های مختلفی برای شناخت آنها بود. باستان‌شناسی، نشانه‌شناسی، زبان‌شناسی، تاریخ و موسیقی‌شناسی بخشی از روش‌های مورد نیاز بود. شیوه‌های پژوهشی باستان‌شناسی موسیقی و اتنوموزیکولوژی تاریخی نیز پاسخگوی واکاوی منابع نبود. از سویی همسان نبودن ماهیت نگاره‌ها و نوشتارها امکان هم‌سنجی آنها را از بین می‌برد. بنابراین لازم بود ابتدا دو دسته منبع اصلی با یک دید نگریسته و سپس واکاوی شوند. در میان شیوه‌های رایج در پژوهش‌های علوم انسانی بهترین شیوه‌ای که پاسخگوی همه‌ی نیازهای این واکاوی به نظر می‌رسید استفاده از روش تحلیل روایت در آثار تاریخی بود. ماهیت نوشتارها به‌عنوان اسناد تاریخی به‌گونه‌ای است که یک پدیده‌ی تاریخی را روایت می‌کنند. نگاره‌ها نیز راوی یک رخداد تاریخی هستند که موسیقی بخشی از این

با زبان اصلی مسئله را حل کرد.

نقد درونی راوی که نقدی مؤلف‌محور است پس از آگاهی از تبارمندی روایت انجام می‌شود. این نقد به درونمایه‌ی اثر می‌پردازد تا مشخص کند روایت چه میزان از واقعیت پدیده را آشکار می‌سازد (ملایی‌توانی، ۱۳۸۶، ۱۴۴). در این نقد موارد گوناگونی مورد سنجش قرار می‌گیرد. برخی از این موارد که برای این پژوهش کارآمد بود به این شرح است: نگرش مورخ از علم تاریخ و انتظاراتش از نگارش روایت، شناخت پیش‌فهم‌ها و پیش‌فرض‌های راوی، دریافت دگرگونی معنایی زبان راوی (زبان و مفاهیم به شیوه‌ای که منظور مورخ است فهمیده شود نه بر اساس معنای امروزی آنها)، شناخت اهداف و انگیزه‌های مورخان از ثبت روایت‌های خاص، توجه به بینش تاریخی مورخ، عوامل نقش‌آفرین در روند تحولات تاریخی، بررسی روش‌شناسی و شیوه‌های نگارش مورخ (ملایی‌توانی، ۱۳۸۶، ۱۴۹). در روند پژوهش بررسی این موارد به روشن‌تر شدن موضوع بسیار کمک می‌کند. برداشت ابن‌خردادبه از گفته‌هایش درباره‌ی موسیقی ایرانی چیست؟ نگرش صنعتگر آثار فلزی ساسانی به نقل روایت موسیقی در آثارش و انتظارش از تصویر کردن این سازها چه بوده؟ پیش‌فرض‌های ابن‌سینا و حسن کاشانی در مورد اشاره با ساختمان سازها چه بوده‌است؟ چرا برخی نویسندگان از واژه‌ی بربت و برخی دیگر از واژه‌ی عود استفاده کرده‌اند؟ چرا ابن‌خردادبه هم‌نوازی عود و یک ساز بادی عربی را مورد علاقه‌ی ایرانیان می‌داند؟ هدف از این نقد دستیابی به حقایق و داده‌های تاریخی در متن سند است. زبان در این نقد نقش مهمی بازی می‌کند (ملایی‌توانی، ۱۳۸۶، ۱۴۵). معنی‌شناسی، تفسیر متن و تبارشناسی واژه‌ها به روشن شدن نقاط تاریک سازشناسی ساسانی کمک بسیاری کرد.

نقد درونی روایت به خود اثر می‌پردازد و آن را از جهات متفاوت بررسی می‌کند. فهم معنای حقیقی متن از طریق فهم زبان (در فهم زبان نگاره‌ها باید از روش‌های نشانه‌شناسی بهره برد) استنباط حقیقت تاریخی پنهان در متن روایت از طریق به کارگیری عقل، روشن کردن حلقه‌های مفقوده‌ی روایت در پرتو شناخت تاریخی از پدیده، بررسی چگونگی برخورد مورخان و نقادان دیگر با روایتی ویژه و ارزیابی تطبیقی آن‌ها با هم، کشف و دریافت دیدگاه و نگرش اصلی موجود در متن که ممکن است پنهان باشد و روایت بر محور آن شکل می‌گیرد (ملایی‌توانی، ۱۳۸۶، ۱۴۷). در این پژوهش بررسی و کاوش در واژه‌ها و نام سازها، دلالت معنایی نام آن‌ها، پیدا کردن واژه‌های مشترک در نام‌ها و یافتن تبار واژه‌ها و کلمات به روشن

کتاب «سازنامه، پژوهشی در شناخت سازهای دوره‌ی ساسانی» نخستین پژوهش با رویکرد موسیقی‌شناسی در مورد سازشناسی دوره‌ی ساسانی است که نویسنده کوشیده است از میان بن‌مایه‌های نوشتاری و نگاره‌های نقش‌شده بر آثار دوره‌ی ساسانی که به موسیقی اشاره دارند چهره‌ی سازهای رایج دوره‌ی ساسانی را روشن نماید و غبار تاریخی نشسته بر ماهیت آن‌ها را بزداید. روش پژوهشی مورد استفاده در این کتاب تحلیل روایت در آثار تاریخی با رویکرد موسیقی‌شناسی است. آثار باستانی و منابع مکتوب به مثابه روایت‌های تاریخی در نظر گرفته شده و با رویکرد موسیقی‌شناسی تجزیه و تحلیل شده‌اند. هسته‌ی بنیادین بسیاری از پژوهش‌های اخیر تنها بررسی سازهای نقش‌شده بر آثار باستانی دوره‌ی ساسانی بوده است و نقش نوشتارهای موجود در این زمینه نادیده گرفته شده‌است. این کتاب با در کنار هم قرار دادن نگاره‌های باستانی و نوشتارهای موجود، واکاوی و هم‌سنجی آن‌ها توانسته‌است دید روشن‌تری از سازهای دوره‌ی ساسانی به دست دهد.

